

DİLÇİLİK

UOT 81

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNƏ BİR BAXIŞ**Mehriban S.ƏLİZADƏ***

Məqalədə müstəqillik dövründə (1992-ci ildən günümüzdə qədər) Azərbaycan ədəbi dilinin keçdiyi yola nəzər salınır. Bu dövəndə ədəbi dil normalarının müəyyənləşməsində sosiolinqviistik amillərin aparıcı təsirinin səbəbləri şərh edilir. Yeni dövrün ədəbi dil normalarının (xüsusən fonetik və leksik normaların) müəyyənləşməsi, dildə normadan kənara çıxma hallarının başvermə səbəbləri araşdırılır, kodifikasiya prosesinin zəruriliyi əsaslandırılır. Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublarının, bir tərəfdən, kəşifməsi, bəzi hallarda isə ayrılması prosesinin güclənməsi, hər bir üslubun özünəməxsus mədəni-lingviistik bazasının formalaşması, müxtəlif üslubların qovşağında meydana çıxan yarımüslublar təmsalində yeni tarixi şəraitdə üslubların standartlaşması məsələləri gözdən keçirilir.

Açar sözlər: müstəqillik, Azərbaycan ədəbi dili, anomaliya, kodifikasiya, üslub

Giriş. Ədəbi dilin vəziyyətini, onun formalaşması və inkişafını şərtləndirən, təkamül istiqamətlərini müəyyən edən başlıca amil hər zaman tarixin özü olmuşdur. Bu baxımdan, ümumxalq dili ilə müqayisədə ədəbi dil sosial-siyasi amillərin təsirinə qarşı daha həssasdır. Müstəqillik illərində, xüsusən bu dövrün ilk dövründə gedən ictimai-siyasi və mədəni-tarixi proses, bu zaman kəsimində milli şüurun oyanması və mövcud şərtlər altında yenidən formalaşması ədəbi dilimizin taleyinin müəyyənləşməsində, onun inkişaf istiqamətlərinin şəkil almasında həlledici faktor kimi çıxış etmiş, Azərbaycan ədəbi dilinin strukturunda kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Bu amillər ədəbi dilin dövrləşdirilməsində yeni bir mərhələ – müstəqillik dövrü ədəbi dili mərhələsi haqqında danışımağa əsas verir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini bərpa etdiyi ilk illərdən başlayaraq, “Azərbaycanda dil quruculuğunun bütün sahələrində (dövlət dili, əlifba, orfoqrafiya), habelə dilin lüğət tərkibində, hətta qrammatik quruluşunda müxtəlif yenilik meyilləri meydana çıxmağa başladı” [2, 363]. Bu meyillər nəzərə alın-

* *Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; mehribanalizada@bsu.edu.az, ORCID İD: 0000-0003-4132-707X*

maqla müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı bir neçə istiqamət üzrə - Azərbaycan ədəbi dili normalarında baş verən dəyişikliklər və onların kodifikasiyası prosesinin tənzimlənməsi; latın qrafikasına keçidin şərtləndirdiyi dəyişikliklər (orfoqrafik və orfoepik normada yenilənmə); lüğət tərkibinin sürətli inkişafı və qlobal səviyyədə yenilənməsi; ədəbi dilin funksional üslublarında və üslublararası münasibətlərdə dəyişmələr və s. aspektlərdən nəzərdən keçirilə bilər.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dilinə bir baxış. Azərbaycanda müstəqilliyin bərpa edilməsindən sonra cəmiyyət həyatının, ilk növbədə isə ictimai tərəkürün demokratikləşməsi fonunda gedən dəyişikliklər ədəbi dil norması və funksional üslubların mənzərəsini müəyyən etdi. Bu dövəmdə gedən köklü islahatların təsiri altında ədəbi dilin yeni funksiyaları müəyyənleşdi: Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili statusunu qazandı, beynəlxalq arenaya çıxırdı. Ana dilimizin tətbiq sahələri genişləndi, Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsini təmin edə biləcəək mövqə qazandı. Milli şüurun oyanması kontekstində özünüdərk proseslərinin güclənməsi və tarixi köklərə qayıdış arzusu Sovet imperiyasının təzyiqi ilə susdurulan və unutturulan türkcülük ideyalarının yenidən baş qaldırmasına gətirib çıxardı. Vahid türk dünyasına qovuşma istəyi latın qrafikasına keçid prosesini reallaşdırdı. Dilimizin lüğət tərkibində köklü yenilənmə baş verdi, ədəbi dilimiz xeyli zənginleşdi, milli “özləşmə” meyli xüsusilə aktuallaşdı. Azərbaycan dilinin terminoloji sistemi mükəmmələşdirildi, terminlərin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması prosesi gücləndi. Ədəbi dilin sovet ideologiyasının qoyduğu qəliblərdən uzaqlaşması, “rəsmiyyətçilik” çərçivəsindən çıxaraq xəlqilik keyfiyyəti əldə etməsi, yazılı ədəbi dilin sadələşdirilməsi nəticəsində yazılı ədəbi dillə şifahi dilin yaxınlaşması, yeni demokratik medianın yaranması ilə ədəbi dilin funksional-üslubi variativliyinin artması müstəqillik dövrü ədəbi dilimizin fəaliyyət istiqamətlərini təyin edən məqamlardandır. Lakin bu dövrdə ədəbi dilimizin inkişafını müəyyənleşdirən yeni meyillərlə yanaşı, narahatlıq doğuran problemlər də mövcuddur. Əslində, bu problemlər ədəbi dilin öz mahiyyəti və daxili strukturundan irəli gəlmiş, daha çox dövrün tələbi ilə və ədəbi dilimizin dəyişkən tarixi şəraitdə funksiya göstərməsinin nəticəsi kimi ortaya çıxırdı. Müstəqillik illəri bütün dünyada qloballaşma prosesinin gücləndiyi dönmə təsadüf edir. Qloballaşan dünyaya inteqrasiya vasitəsi olaraq, ingilis dilinin dominantlığı (*lingua franca* funksiyasını daşması) şəraitində istər-istəməz Azərbaycan dilinin rəqabətədavamlılığını təmin etmək zərurəti yaranır. Bunun üçün milli dil və nitq korpusunun formalaşdırılması, virtual məkanda Azərbaycan dilində axtarış sistemlərinin, internet resurslarının, elektron və interaktiv resursların yaradılması və təkmilləşdirilməsi günün tələbinə çevrilir. Digər tərəfdən, Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının sabitləşməsi (xüsusən fonetik və leksik-üslubi normaların) və onların tətbiqi məsələsi, KİV dilində ədəbi dil standartlarına riayət olunması və ədəbi dilin saflığının qorunması ilə bağlı problemlər bu məsələlərin elmi-nəzəri müstəvidə şərhinin zəruriliyini ortaya çıxarır və yeni linqvistik baxış

tələb edir. İlkən araşdırmalar göstərir ki, müstəqillik dövrü ədəbi dilinin ayrı-ayrı məsələlərinə dair müəyyən tədqiqatlar aparılsa da (adətən, bu tədqiqatlar konkret və məhdud istiqamətləri əhatə edir), dövrün dil mənzərəsini kompleks şəkildə əhatə edən tədqiqatlara ehtiyac var. Azərbaycan ədəbi dilinin yeni tarixi şəraitdə və yeni cəmiyyətin tələbləri əsasında təşəkkülünü əks etdirən araşdırmaların aparılması, milli ideoloji kontekstdə yenidən təşkilinin və təkamülünün istiqamətlərini müəyyənləşdirən konseptual platformanın yaradılması dilçiliyimiz qarşısında duran vacib məsələlərdəndir. Dövrün sosiolinqvistik xarakteristikası fonunda müstəqillik illərində Azərbaycan ədəbi dilinin linqvokulturoloji mahiyyətinin üzə çıxarılması da günümüzün aktual problemləri sırasındadır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf dinamikasını təkcə bu dövrün forma və məzmun, norma və üslub rəngarəngliyi deyil, həm də araşdırılan dönmənin tədqiq vəziyyəti müəyyən edir. Müstəqillik dövründə fəaliyyət göstərən ədəbi dilimizin kompleks təhlilinin aparılması və inkişaf istiqamətlərinin müxtəlif aspektlərdən (tarixi, mədəni, ədəbi, linqvistik, poetik) müəyyənləşdirilməsi bu baxımdan olduqca önəmlidir. Azərbaycan ədəbi dilinin yeni sosiolinqvistik tələblər əsasında formalaşması, struktur və sistem komponentlərinin (norma, üslub, funksional və fərdi təzahürlər) yeni əlamət və şəkil qazanma istiqamətində təkmilləşməsi, şifahi və yazılı formalarının inkişafı və s. bu dövrün ədəbi dilinin inkişaf istiqamətlərini ortaya çıxarır. Bu dövəmdə ədəbi dilin təkamül yolunu işıqlandırmaqla yanaşı, ədəbi dil standartlarının müəyyənləşdirilməsi, norma və kodifikasiya, üslublararası inteqrasiya və diferensiasiya məsələlərinə dair elmi-nəzəri mülahizələrin ümumiləşdirilməsi və modelləşdirilərək təqdim olunması da müstəqillik dövründə dilimizin vəziyyətinin xarakterizə olunmasını şərtləndirən zəruri komponentlərdəndir. Bu istiqamətdə tədqiqatların aparılması yalnız Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi və müasir Azərbaycan dilinin təşəkkülü və təkamülü ilə yox, həm də azərbaycanşünaslığın müxtəlif məsələlərinin işıqlandırılması baxımından günümüzün tələbləri sırasındadır.

Təbii ki, Azərbaycan ədəbi dilinin yeni mərhələsi və bu mərhələni yetişdirən ictimai-siyasi şərait və tarixi-mədəni mühitə nəzər salmaq üçün ədəbi dilin tarixi dövrlərinə ekskurs edilməlidir. Müstəqillik dövründə ədəbi dil məsələsinin aktuallığını təkcə elə “Azərbaycan dili” termini ilə bağlı müzakirələr kontekstində də araşdırmaq və dəyərləndirmək mümkündür. Bu dövrdə dil siyasəti və dil quruculuğunda prioritet istiqamətlərdən biri müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dili normalarının müəyyənləşməsi, ədəbi dildə norma anlayışı, normanın tarixiliyi və dəyişkənliyi, norma və anomaliyaların qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Nəzəri dilçilikdə normalaşma məsələsinə baxış ədəbi dil mənzərəsini müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dildə norma və normalaşma prosesi dil-gerçəklik-təfəkkür münasibətlərinin, linqvistik prosesə intralinqvistik (regional, sosial, funksional) və ekstralinqvistik təsirlərin tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Normalaşma və kodifikasiya probleminə münasibət norma ilə norma olmayanı bir-birindən ayırmaq, əlavə təzahürlər fonunda ədəbi dilin əsas inkişaf istiqamətinin müəyyənləşdirilməsini və ümumiləşdirmə

kontekstində dəqiqləşdirilməsini tələb edir. Yalnız elmi-nəzəri ədəbiyyatda normanın konseptual izahı, norma probleminin qoyuluşu nəzərdən keçirilməklə sistem və norma məsələsinə, norma – anomaliya münasibətlərinə aydınlıq gətirilə bilər. “Sistemlə normanın qarşılıqlı əlaqəsi dilin mövcudluğunu və onun dinamik tarazlığını müəyyənləşdirir. Bütün hallarda norma dildə koordinator – istiqamətləndirici rol oynayır. Norma dildə realizə olunmuş, hal-hazırda realizə olunan və hələ müəyyən zaman ərzində realizə oluna biləcək dildaxili qanunlardır” [9, 15]. Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dil tarixinin araşdırıcıları Ə.Dəmirçizadə, M.Cahangirov, V.Aslanov, T.Hacıyev, S.Əlizadə, N.Cəfərov, N.Xudiyev, Q.Kazımov, İ.Məmmədov, Q.Abdullayeva və başqalarının əsərləri yeni dövr Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi qaynaqları kimi çıxış edir, ədəbi dil və norma məsələsinin müxtəlif aspektlərdə izahını və problemin qoyuluşunu öyrənmək üçün əsas mənbə rolunu oynayır. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dilində norma məsələsini araşdırarkən, ilk növbədə, fonetik normadakı dəyişikliklər barədə danışmaq lazım gəlir. Belə ki, fonetik normadakı tərəddüdlər orfoqrafiya qaydalarında dəqiqləşdirmələrin aparılmasının səbəbi kimi çıxış edir. Müstəqillik bərpa edildikdən sonra Azərbaycan ictimaiyyətinin ilk tələblərdən biri kiril qrafikasından latın qrafikasına keçid (daha doğrusu, qayıdış) olmuşdu. Bu tələb milli şüurun oyanışının əsas göstəricilərindən biri kimi gündəmə gəlmişdi. Eyni zamanda, haqqında danışdığımız dönəmin ictimai-sosial kontekstində bu problem yalnız dil məsələsi deyildi, həm də siyasi mahiyyət kəsb edirdi. Sovet dönəmində türk xalqlarının istifadə etdikləri əlifbaların kiril qrafikası əsasında hazırlanması onlar arasında süni şəkildə uçurum yaratmaq, fərqli cəhətləri qabartmaq niyyətindən irəli gəlirdi. Ortaq kökdən təşəkkül tapan türk dillərində eyni fonemlərin fərqli qrafik işarələrlə verilməsi bu dilləri bir-birindən uzaqlaşdırmaq, müxtəlif dillər kimi qələmə vermək kimi məkrli bir məqsədə xidmət edirdi. E.İbrahimov göstərir ki, müstəqilliyin ilk illərində əlifba məsələsi ilə bağlı gedən müzakirələr, əslində, ziyalılarımızı fərqli yanaşma sərgiləyən bir neçə cəbhəyə bölmüşdü: “Azərbaycanda latınlaşma hərəkətinin rəhbərlərindən olan F.Cəlilov 30 mart 1990-cı ildə “Azərbaycan” qəzetində nəşr etdirdiyi “Ziyanın yarısından” adlı məqaləsində yazırdı: “Azərbaycan xalqı latın əlifbasını öz istəyi ilə, kiril əlifbasını isə təzyiqlə altında qalaraq qəbul etmişdir. Azərbaycan xalqı son iki yüz ildə bütövlüyünü, müstəqilliyini, milli ənənələrini, imanını, inancını, oğullarını, milli adını, soyadını, yazı mədəniyyətini itirdi. Xalqın mədəniyyətinə ziyan vuran, eyni dildə danışan doğmalarından uzaq salan bir əlifbanı çətin vəziyyətdə olsaq belə dəyişdirməliyik. Anadoludakı qardaşlarımız bir başqa əlifbada, Arazın o tərəfindəkilər də bir başqa əlifbada, biz isə hər ikisinin başa düşmədiyi bir əlifbada “tarix” yazırıq” [5]. Latın qrafikasına keçid türkçülük ideologiyasına xidmət etməklə tarixi həqiqətləri bərpa edirdi və bu mənada, əlbəttə ki, irəli atılan bir addım idi. Lakin bu dəyişiklik ədəbi dil strukturunda bəzi orfoqrafik normaların dəyişilməsinə də gətirib çıxardı. Yeni əlifbanın imla və tələffüzdə doğruduğu dəyişmələr (latın qrafikasına tam keçid, apostrofdan imtina (vaxtilə *fe’l*,

şe'r, məs'ul, e'tina şəklində yazılan bəzi ərəb mənşəli sözlərin yazılış qaydasının dəyişdirilərək *feil, şeir, məsul, etina* kimi qəbul edilməsi), bəzi alınma sözlərin yazılışındakı variantlılıq (*kompyuter – kompüter*) və onların fonetik normalaşma prosesinə təsiri yeni dövrdə orfoqrafik normanın tərəddüdlərinin bariz nümunəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Eyni zamanda, orfoepik normalardakı qeyri-sabitlik, Türkiyə türkcəsinin Azərbaycan ədəbi tələffüzünə təsiri orfoepiya normasında sabitləşmə ilə bağlı problemləri və onların nizama salınmasının perspektivlərini gündəmə gətirir. Bu prosesdə rus dili ilə yanaşı, ingilis və türk dillərinin nüfuz dairəsinin genişlənməsi, türk tələffüzünün təzahür formalarının (vurğu xətalari – [*İsta'nbul*], [*ma'rka*]; ortaq kəlmələrin türk variantında tələffüz edilməsi – [*yarışmaçı*]-[*yarışmacı*], [*filan*]-[*falan*]) ədəbi tələffüzə təsiri də gözəndən keçirilməlidir.

Ədəbi dilin leksik normasında gedən yenilənmə Azərbaycan dili lüğət tərkibinin zənginləşməsi və inkişafı fonunda araşdırılmalıdır. Bu fikirlə tamamilə razıyıq ki, “Azərbaycan ədəbi dilinin leksik norması, ümumiyyətlə, lüğət tərkibinin mənzərəsi müxtəlif tarixi dövrlərdə, mərhələlərdə onun fonetik və ya qrammatik norması ilə müqayisədə daha mütəhərrik, dəyişkən olmuşdur. Əslində, bu, universal hadisədir, prinsip etibarilə, bütün inkişaf etmiş dillərə aid qanunauyğunluqdur, belə ki, hər hansı dilin daşıyıcıları tarix boyu ayrı-ayrı etnik mədəniyyətlərin, yaxud beynəlxalq mədəniyyətin yaratdığı söz-anlayış texnologiyalarını fonetik, yaxud qrammatik texnologiyalardan fərqli olaraq daha asan, daha kütləvi şəkildə qəbul edirlər. Ona görə də hər hansı dilin lüğət tərkibi özünü kifayət qədər açıq sistem kimi göstərir” [7, 3]. Bu dövrdə leksik normanın müəyyənlişməsində sosiolinqviistik amillərin rolu aparıcı mövqeyə keçir. Keçmiş ictimai quruluşun süqutu ilə külli miqdarda lüğət vahidinin sıradan çıxması baş verir, sovetizmlər tarixizmlərin yeni növünə çevrilir. Qloballaşan dünyaya inteqrasiya prosesinin nəticəsi kimi ortaya çıxan neologizmlər (*internet, facebook, marketing, instaqram*) yeni həyat şərtlərinin, məişət tərzinin tələbi ilə dildə gedən yeniləşmənin göstəricisi olaraq dəyərləndirilməlidir. Dövrün ədəbi dilində leksik normanın vəziyyətini müəyyən edən cəhətlərdən başlıcası Türkiyə türkcəsinin Azərbaycan dilinə təsiri ilə bağlıdır. Türkiyə türkcəsindən dilimizə keçən elementlərin standartlaşdırılması və norma çərçivəsində sabitləşməsi mənzərəsini aydın təsəvvür etmək üçün bu kateqoriyadan olan leksemləri bir neçə qrup üzrə təsnif etmək olar: 1) müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinə Türkiyə türkcəsindən keçən və kəmiyyət etibarilə çoxluğu təmsil edən uğurlu sözlər (*translyasiya – yayın, nöqtəyi-nəzər - baxım, əhatə - çevrə, əhəmiyyət - önəm*); 2) geniş işləklilik qazanmış sözlərlə müqayisədə dilimizdə tam sabitləşmə bilməyən vahidlər (dilimizdə bir müddət *kompyuter* əvəzinə istifadə edilən *bilgisayar* sözü və s.); 3) türk mənşəli olmasada, Türkiyə türkcəsinin təsiri altında məlum model əsasında dilimizdə formalaşan leksemlər (*müdafiə etmək əvəzinə dəstəkləmək, lider əvəzinə öndər – I sözdə alınma kök üzərinə milli şəkilçi, II sözdə isə milli kök üzərinə mənşəcə qeyri-müəyyən olan şəkilçi artırılmışdır*).

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin ən xarakterik əlaməti isə onun sürətlə yenilənməsi, sisteməlik şəkildə yeni vahidlərlə zənginləşməsi prosesi hesab oluna bilər. Daxili imkanlar hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi hər üç istiqaməti əhatə edir; leksik yolla - sözlərin semantik inkişafı (məsələn, *bəy* sözünün bir dönmə müraciət forması kimi geniş işləklilik qazanması) və dialekt leksikasının ədəbi dilin zənginləşmə mənbəyi kimi çıxış etməsi (*ismaric* sözünün *mesaj* sözü ilə paralel işlənməsi), morfoloji üsulla sözyaratma (məsələn, qeyri-məhsuldar leksik şəkildənin yeni sözyartama imkanının üzə çıxması ilə formalaşan *rəqəmsal* termini) və sintaktik üsulla söz yaradıcılığı (məsələn, *soyad, yetərsay*). Alınmaların relevantlığı (leksik müvazilik və paralel funksionallığı (məsələn, *şərh – komment, qapıçı – qolkiper, moderator – əlaqələndirici*), leksik lakunlar və onların dildə ifadə formaları müstəqillik dövrü ədəbi dilində leksik normada təəddüd yaradan və kodifikasiya prosesinin zəruriliyini əsaslandıran məsələlərdəndir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublarında gedən inteqrasiya və diferensiallaşmada linqvososial amillərin rolunun izlənilməsi də mühüm məqamlardandır. Bu dövəmdə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublar baxımından inkişafı, bu üslubların bir tərəfdən birləşmə və kəsişməsi, bəzi hallarda isə ayrılması prosesinin güclənməsi, hər bir üslubun özünəməxsus dil bazasının formalaşması, bəzi üslub qollarındakı tənəzzül (epistoliar üslubun şəxsi məktublaşma qolu) və yeni mikroüslubların ilk təzahürləri (sosial media), müxtəlif üslubların qovşağında meydana çıxan yarımüslublar timsalında yeni tarixi şəraitdə üslubların standartlaşması məsələlərinin sistemli şəkildə şərh edilməsi, dövrün ayrı-ayrı mərhələlərinin dil nümunələri və təmayülləri əsasında aparıcı üslubun müəyyənləşdirilməsini mümkün edir. Bədii üslub ədəbi dilin zənginliyini və kamilliyini daha dolğun əks etdirdiyindən aparıcı üslub kimi liderliyi bu dövrdə də saxlayır. Müstəqillik dövrünün ən vacib mərhələlərinin verdiyi yeni mövzularda (milli azadlıq hərəkatı, Qarabağ mövzusu və s.) yaranan ədəbiyyatın üslub standartları və linqvopoeitikası dövrün bədii dilinin mənzərəsini daha bariz şəkildə canlandırır. Bədii dilin nəsr dilinin özəlliyi kimi danışiq dilinə meylin güclənməsi, yüksək üslubdan imtina edilməsi özünü göstərir. Müstəqillik illərində bədii nəsr həm tərcümə, həm də orijinal mənbələrlə təmsil olunur. Bədii nəsrdə yüksək pafos və təntənəli dil yerini sadə, bəzən, hətta danışiq-məişət nitqinə verir. XX əsr ədəbiyyatının tanınmış simalarının (Anar, Elçin, Ramiz Rövşən, Mövlud Süleymanlı, Afaq Məsud, Aqıl Abbas, Seyran Səxavət və b.) yaradıcılığının yeni nümunələri ilə yanaşı, ədəbiyyata müstəqilliyin bərpasından sonrakı dövəmdə gələn yazarların (İlqar Fəhmi, Elçin Hüseynbəyli, Salam Sarvan, Qulu Ağsəs, Səlim Babullaoglu, Qanturalı, Şərif Ağayar, Aqşin Yenisey, Seymur Baycan, Murad Köhnəqala və b.) əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri dövrün bədii dilinin real mənzərəsini əks etdirir. Müxtəlif müəlliflərin əsərləri üzrə aparılan müqayisələr fonunda konkret və xarakterik təzahürlərin meydana çıxarılması bədii nəsr dilinin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Nəzm di-

linin obrazlar və ifadə sistemində də yeniliklər özünü göstərir. Yeni dövr yeni mövzular tələb etdiyi kimi, yeni mövzular da yeni ifadələr və obrazlar sistemi yaradır. “Susdurulan haqq”, “donan vicdan“ (B.Vahabzadə), “qapısız vətən” (V.Səmədoğlu) kimi ifadələr, “zaman”, “dünya”, “ədalət”, “azadlıq” konseptlərini əks etdirən linqvistik sahə elementləri yeni poeziyanın ideya-bədii istiqamətindən doğan faktlar kimi diqqəti çəkir. Dramaturgiya dilində dəyişikliklər yeni janr xüsusiyyətlərinin ədəbi dildə təzahür formaları (serialların dili, skeç mətnləri) fonunda ortaya çıxır.

Elmi üslubda gedən dəyişmələr elmi terminologiyanın yenilənməsi ilə təmsil olunur. Müstəqilliyin bərpasından sonra Azərbaycanda bütün sahələr üzrə aparılan uğurlu islahatlar ölkəmizdə elmin milli inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsinə zəmin yaradır. İqtisadi potensialı əqli potensiala çevirmək prinsipi müstəvisində bu sahə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilir. Linqvistik baxımdan yanaşdıqda, müxtəlif elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi-texniki inkişaf, dövlətlərarası əlaqələrin güclənməsinin dilimizə terminoloji bazasının zənginləşməsinə də təsir göstərdiyinin şahidi olur. Bu dövrdə “termin səciyyəli sözlərin vahid sistem əsasında təqdim olunması, Azərbaycan dilində artıq mövcud olan terminlərlə yanaşı müstəqillik illərində yeni yaranan terminlərin toplanması, sistemləşdirilməsi və dəqiq təsnifatının verilməsi, alınma terminin adekvatlığı məsələləri xüsusi aktuallıq qazanır” [8, 3]. Azərbaycanda dünya elmi kontekstində yaranan yeni elm sahələrinin formalaşması və inkişaf istiqamətlərini əks etdirən çoxlu sayda termin və birləşmələrin unifikasiyası və dilimizin leksik-terminoloji sistemində yer alması dövrün ədəbi dilini xarakterizə edən mühüm cəhət kimi önə çıxır. Alınma termin məsələsində diqqəti çəkən başlıca məqam ondan ibarətdir ki, “müstəqillik illərində terminalma mənbələri də dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlamışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni əgər sovetlər birliyi dövründə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınmışdır, (bu, qaçılmaz, iqtisadi-siyasi fakt idi), müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir” [1, 88].

Müstəqillik dövrü ədəbi dilində funksional üslubların vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi kontekstində publisistik üslubun inkişafı 3 istiqamətdə - mətbuat dili, radio-televiziya dili və internet mediasının dili və üslubu istiqamətində gedir. Ümumiyyətlə, publisistik üslub yarandığı gündən etibarən, bütün dövrlərdə “Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mətbuat dilinin xüsusi çəkisi vardır. Həyatda baş verən ən mühüm ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı olan sözlər, yeni ifadə formaları qəzet dili vasitəsilə daha kütləviləşir” [3, 607]. Demokratik mətbuatın yaranması ilə publisistik üslubun diferensiallaşması məsələsi ortaya çıxır, müxtəlif ideoloji istiqamətli mətbuatın dili fərqli cizgiləri

ilə seçilir. Yeni mətbu orqanların dil və üslub xüsusiyyətləri, yeni publisistik formalı yazıların (janrların) yaranması (bulvar pressası, köşə yazarlığı) istiqamətində dəyişikliklər izlənilir. Reklam mətnlərinin dil-üslub xüsusiyyətləri və onların publisistikaya münasibəti xüsusi bir məsələ olaraq gündəmə gəlir. Dövlət və özəl radio və televiziyanın dil-üslub xüsusiyyətləri audiovizual nitqdə norma məsələsi kontekstində araşdırma tələb edir. Bu dövrdə müxtəlif internet fenomenlərinin yaygınlaşması sosial media istifadəçilərinin sayının artması ilə izah olunur. Müxtəlif statusa, səviyyəyə, dünyagörüşünə malik insanların dil daşıyıcısı olaraq yazı yazmaq, şərh və paylaşımlar etmək istəyi dilimizin fərqli təzahürlərdə tətbiq edilməsi və ədəbi dil normalarının təhrif olunması ilə nəticələnir. İnternet məkanında tez-tez sözlərin lüzumsuz və yanlış qısaldılması, kəlmələrin həqiqi mənasından fərqli şəkildə istifadəsi (slenq, jarqon), orfoqrafik normanın pozulması və nitq etiketlərindən yanlış istifadə ilə üzləşirik. Bu sahədə olan problemlərdən biri də anadilli informasiya axtarış sistemlərinin kifayət qədər olmamasından ibarətdir. “Azərbaycan İnternetinin özünəməxsus Azərbaycandilli axtarış sistemləri, təəssüf ki, hələ bir o qədər də inkişaf etməyib. İndiki böyüməkdə olan nəsil üçün, gənclər üçün internetdə Azərbaycan dilində fundamental mahiyyətə malik informasiya resursları olduqca azdır. Ümid etmək olar ki, Azərbaycan interneti inkişaf etdikcə milli axtarış resurslarımız da güclü axtarış sistemlərinə çevriləcək” [6].

Bu dövrdə rəsmi üslub xüsusi mövqe qazanır. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında sənədləşmə dili xeyli təkmilləşir. Azərbaycanın beynəlxalq statusu dövlətlərarası yazışmaların, rəsmi sənədlərin dili və üslubunun mükəmməlliyini tələb edir. Əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan dil siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi Azərbaycan dilinin dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın ən mötəbər tribunalarından səsənməsi, dövlət əhəmiyyətli sənədlərin Azərbaycan dilində tərtib edilməsini mümkün edir. Rəsmi üslubun digər qolu kimi kargüzarlıq sənədləri və dövlət idarəçiliyində tətbiq olunan sənədlərin dili və üslubu da təkmilləşir. Azərbaycan dilində kargüzarlıq sahəsində bəzi keçmiş standartlar saxlanılmaqla yanaşı, müstəqillik illərində az müddətdə yeni sənəd nümunələri yaranır. Bu sənədlərin tərtib prinsipləri, habelə dünyanın qabaqcıl ölkələrinin kargüzarlıq işində istifadə etdikləri müasir texnika və texnologiyaların dilimizə tətbiqi Azərbaycan kargüzarlığının gələcək inkişafı üçün əlverişli nəzəri baza yaradır. Rəsmi üslubun bu qolunun mühüm aspektlərindən biri də kargüzarlıq sahəsindəki pərakəndəliyin aradan qaldırılması, kargüzarlıq nəzəriyyəsi və praktikasının təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Bu sahədə normativlərin və standartların müəyyənəndirilməsi həllini gözləyən məsələlərdəndir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin mənzərəsi müasir Azərbaycan dilçiliyinin problemləri və perspektivləri fonunda gözdən keçirilməlidir. Bu dövrdə Azərbaycanda filoloji fikir dövlətin müasir Azərbaycan dilçiliyi qarşısında qoyduğu tələblər kontekstində inkişaf edir. Dövlət başçısı tərəfindən verilən fərman və sərəncamlar bu sahədə görülən işlər (latın qrafikasında

nəşrlər, ədəbi dilin qorunması layihəsi üzrə monitorinqlərin aparılması) dilçiliyimizin elmi fundamentinin təkmilləşdirilməsini mümkün edir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv dilçilik, konsept dilçiliyi, gender dilçiliyi kimi yeni tədqiqat istiqamətlərinin yaranması və inkişaf etməsi onun dünya linqvistikasının aparıcı təmayülləri ilə ayaqlaşmasını göstərir. Müasir dilçilikdə mətnə koqnitiv yanaşma tendensiyasının aktuallaşması mətn semantikasını üzrə tədqiqatların yeni səviyyədə aparılmasını, mətnin həm yaranması, həm də qavranılmasının modelləşməsini mümkün edir. Koqnitiv dilçilik platformasından çıxış edərək milli şüurla bağlı fərdi konseptlərə müraciət olunması milli dilçiliyimizin özünəməxsus xüsusiyyəti kimi diqqəti cəlb edir. Onomastik tədqiqatların çağdaş sosiolinqvistik kontekstdə - tarixi zəfərimizdən sonra antroponimlər, toponimlər, erqonim və ideonimlər sistemində baş verən dəyişmələr fonunda araşdırılması, qrammatika məsələlərinin günün elmi tələbləri səviyyəsində həlli, Azərbaycan dilinin mükəmməl elmi qrammatikasının yaradılması, funksional qrammatika və mətn sintaksisi sahəsində araşdırmaların yeni elmi təmayül və nəzəriyyələr kontekstində həyata keçirilməsi dilçiliyimiz qarşısında duran vacib məsələlərdir. Müstəqillik dövrünün aktual problemləri sırasında dil sənayesinin inkişafı da yer alır. "Azərbaycanda da dil sənayesinin inkişafı üçün böyük potensial mövcuddur. Ölkədə biliklər iqtisadiyyatı prioritet istiqamətlərdən biri kimi qəbul olunmuş və bu sahənin inkişafı üçün dövlət tərəfindən zəruri konseptual sənədlər qəbul edilmişdir... Lakin ölkədə dil sənayesini məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirmək üçün kompleks elmi-praktiki tədqiqatların həyata keçirilməsi, mövcud problemlərin, müvafiq hüquqi və iqtisadi situasiyanın dərinədən öyrənilməsi, bu sahənin inkişafı üçün konseptual baxışların formalaşdırılması, hüquqi, iqtisadi, təşkilati, kadr hazırlığı və s. sahələri əhatə edən müvafiq ekosistemin formalaşdırılması vacibdir" [4, 22].

Nəticə. Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin mənzərəsi mütləq ictimai-siyasi hadisələr fonunda gözdən keçirilməlidir. Ədəbi dil normalarının müəyyənləşməsi və tənzimlənməsində də məhz bu amil həlledicidir. Yeni demokratik cəmiyyətin tələbləri və istəkləri əsasında formalaşan dil siyasəti milli zəmin üzərində qurulur. Eyni zamanda, qloballaşan dünyanın çağırışlarına reaksiya kimi Avropa dilləri, xüsusilə də ingilis dilinin, tarixi köklərimizə qayıdış və qan yaddaşının bərpası prosesinin nəticəsi olaraq, Türkiyə türkcəsinin dilimizə əsaslı təsiri özünü büruzə verir. Müstəqillik dövrü ədəbi dilinin inkişafı üslubların dil bazasının təkmilləşməsi, yeni yarımüslubların (məsələn, sosial media və internet dilini əhatə edən virtual-elektron üslub) formalaşması fonunda gedir. Dilçiliyimizin elmi bünövrəsi güclənir, yeni tədqiqat sahələri yaranır, leksikoqrafiya inkişaf edir. İlkən araşdırmalar göstərir ki, müstəqillik dövrü ədəbi dilinin tam mənzərəsini əks etdirən fundamental tədqiqatların yaranmasına xüsusi ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Dil və mədəniyyət. – Bakı: Yazıçı, - 1992. - 190 s.
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. IV c. (XX əsr). – Bakı: Şarq-Qərb, - 2007. - 424 s.

3. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi / Seçilmiş əsərləri. I c. - Bakı: Elm və təhsil, - 2012. - 686 s.
4. Əliquliyev R., Mahmudov R. Dil sənayesi: imkanlar, perspektivlər və problemlər // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, - 2018, №1,- 3–26
5. İbrahimov E. Əlifbamızın keçdiyi yol. // 525-ci qəzet, 01.08.2019.
<https://525.az/news/124623-elifbamizin-kecdiyi-yol-elcin-ibrahimov-yazir>
6. İsmayıloğlu C. Ana dili – Azərbaycan Türkcəsi müstəqillik illərində /fevral 21, 2019 -
<https://www.cahid.info/archives/803>
7. Kərimli F. Azərbaycan ədəbi dilinin leksik norması (XX əsrin 1920-ci illəri). - Bakı: Elm və təhsil, - 2018. - 184 s.
8. Qasımova X. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Fil. üzrə fəl. dok... dis.avtoreferatı. - Bakı, - 2007. - 22 s.
9. Qasımova R. Azərbaycan dilində leksik nomalaşma. - Bakı: Elm və təhsil, - 2010. - 144 s.

ВЗГЛЯД НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

Мехрибан С. АЛИ-ЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается путь, пройденный азербайджанским литературным языком в период независимости (начиная с 1992-го года по сегодняшний день). Объясняются причины ведущей роли социолингвистических факторов в определении норм литературного языка. Это особенно касается фонетической и лексической нормы. Также обосновываются условия определения аномалий, необходимости кодификации языковых норм. Рассматриваются стандартизация стилей в новое историческое время, когда с одной стороны происходит интеграция, а с другой дифференциация функциональных стилей, создание языковой и культурной базы отдельных стилей и появление некоторых подстилей на перекресте уже действующих стилей.

Ключевые слова: независимость, азербайджанский литературный язык, аномалия, кодификация, стиль

A LOOK AT THE AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE OF THE INDEPENDENCE PERIOD

Mehriban S.ALIZADEH

SUMMARY

The article looks at the path of the Azerbaijani literary language during independence (from 1992 to the present). The reasons for the leading influence of sociolinguistic factors in determining the norms of literary language in this period are explained. The definition of literary language norms of the new period (especially phonetic and lexical norms), the causes of deviations from the norm in the language are investigated, and the necessity of the codification process is substantiated. The issues of crossing the functional styles of the Azerbaijani literary language during the independence period, and in some cases strengthening the process of separation, the formation of a unique cultural and linguistic base of each style, the standardization of styles in the new historical conditions are examined.

Keywords: independence, Azerbaijani literary language, anomaly, codification, style